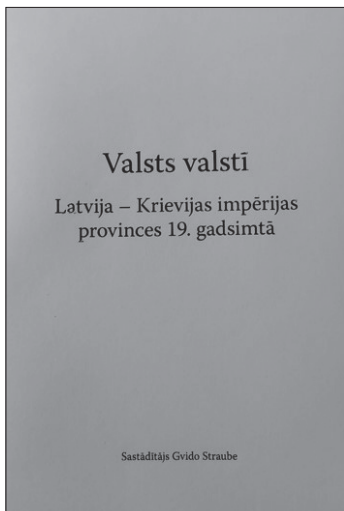

<https://doi.org/10.22364/lviz.114.13>

Valsts valstī. Latvija – Krievijas impērijas provinces 19. gadsimtā.

Sast. Guido Straube. Rīga:
Latvijas Nacionālā bibliotēka,
2020. 223 lpp.

ISBN 9789984850870

Viens no Latvijas valsts simtgades paliekošākajiem nospiedumiem noteikti ir virkne pētniecisku izdevumu par dažādām vēstures tēmām. To vidū kopš 2017. gada skaitāmas vismaz desmit monogrāfijas un kolektīvās monogrāfijas, kā arī eseju un rakstu krājumi. Apjoma un hronoloģiskā aptvēruma ziņā plašākā ir Latvijas Nacionālās bibliotēkas un Latvijas Universitātes konferenču cikla “Valsts pirms valsts” referātos balstīto publikāciju sērija. Tās ceturtais rakstu krājums “Valsts valstī. Latvija – Krievijas impērijas provinces 19. gadsimtā” seko 12.–13. gadsimta vēstures problēmām, viduslaiku Livonijai un agrajiem jaunajiem laikiem veltītajiem izdevumiem. 19. gadsimtu aptverošās projekta sadaļas “virskurators” un arī rakstu krājuma sastādītājs ir profesors Guido Straube, bet publikāciju autori – profesors Karstens Brigemans, Dr. philol. Pauls Daija, profesors Ēriks Jēkabsons, profesors Jans Kusbers, profesors Mati Laurs, Dr. hist. Mārtiņš Mintauris, Dr. art. Zane Prēdele, emeritētais profesors Jirgens fon Ungerns-Šternbergs, profesore Vita Zelče, kā arī krājuma sastādītājs.

Referentu un publikāciju komplektēšanas princips, šķiet, bijis līdzīgs kā pārējiem laikposmiem veltītajās konferencēs un rakstu krājumos – uzaicināti atzīti Latvijas un ārvalstu zinātnieki ar nopietnām iestrādēm dažādos konkrētā laikmeta pētniecībā nozīmīgos tematiskajos virzienos. Labāko jomas speciālistu pulcēšana un referātu publikācija paliekošā formā pati par sevi ir ievēribas cienīgs notikums, jo sevišķi Latvijas viduslaiku un jauno laiku vēstures pētniecības ne visai dinamiskajā ainavā.

Konferenču sērijas koncepti – analizēt un parādīt valstiskuma transformācijas, dažādu laikmetu intelektuālo strāvojumu, sociālo un poli-

tisko struktūru maiņas un šo procesu eventuālās ietekmes uz vēlāk tapušo nacionālo valstiskumu – ir ļoti pateicīgs tieši 19. gadsimta un 20. gadsimta sākuma vēstures fenomenu analīzei. Tolaik veidojās sabiedrība un tās intelektuālā un politiskā elite, kas, lielā mērā balstoties sev pazīstamajā valstiskuma (arī sociālajā, ekonomiskajā u. c.) pieredzē vai drīzāk oponējot tai, nodibināja Latvijas Republiku. Ja viduslaiku Livonijas robežu izveidošanās vai, piemēram, latviešu tautas un rakstu valodas tapšana ir procesi, kuru ietekme uz Latvijas valsts rašanos ieraugāma tikai analītiski – retrospektīvi meklējot vienas vai citas parādības izcelsmi vai pētot to nozīmi identitātē un kultūras atmiņā, tad 19. gadsimta sociālā realitāte, Krievijas impērijas pārvaldes iekārta, varas attiecības, ar to saistītās diskusijas 1918. gadā bija dzīvs aktīvās vai pāris iepriekšējo paaudžu pieredzes objekts. Tādēļ nenovēršams ir zināms spiediens, ka “valsts pirms valsts” koncepta ietvaros par 19. gadsimtu ir iespējams un nepieciešams pateikt vēl vairāk, problematizēt vēstures fenomenus vēl ciešākā sasaistē ar nākamo nacionālās valsts izveidošanu. Domājot par pārmaiņām “garajā 19. gadsimtā”, šķiet, ka krājumā ārpus uzmanības loka šoreiz gandrīz pilnībā palikušas vairākas “lielās tēmas”, piemēram, agrāro attiecību modernizācija, urbanizācija, industrializācija, migrācija, Baltijas elites, arī Krievijas pārvaldes iestāžu atšķirīgie uzskati par administratīvām reformām un modernizāciju 19. gadsimtā. Šajā ziņā lielāka laika distance, skaitot atpakaļvirzienā no 1918. gada, bija trīs iepriekšējo sērijas rakstu krājumu priekšrocība. Tiesa gan, arī pati tēmu sadrumstalotība, salīdzinot 19. gadsimtam veltīto izdevumu, piemēram, ar krājumu “Viduslaiku Livonija un tās vēsturiskais mantojums”, ir redzamāka – dažādo autoru pienesumu nav mēģināts aptvert kādā vienojošā konceptuālā skatījumā (kā “viduslaiku Livonijas vēstures eiropiešie konteksti”¹) vai rubricēt kādās apvienojošās apakštēmās. Iespējams, te arī redzami dažādie izdevumu sastādītāju izvīrītīte mērķi – viduslaikiem atvēlētais krājums pieteikts kā mēģinājums “palūkoties uz Livonijas sociālo, politisko ekonomisko vēsturi ar jaunu, aptverošu skatu”,² bet 19. gadsimtam veltītā krājuma ievadā paustais ir mazāk ambiciozs – tas ir “aktualizējis [...] daļu no jautājumiem, kas ir svarīgi Latvijas valsts tapšanas ceļā”.³

¹ Levāns, Andris, Misāns, Ilgvars, Strenga, Gustavs (sast.) (2019). *Viduslaiku Livonija un tās vēsturiskais mantojums*. Rīga: Latvijas Nacionālā bibliotēka, [4.] lpp.

² Turpat, 15. lpp.

³ Straube, Gvido (2020). Ievads. Nacionālās atmodas sprinta skrējieni garajā gadsimtā. No: *Valsts valstī. Latvija – Krievijas impērijas provinces 19. gadsimtā*. Rīga: Latvijas Nacionālā bibliotēka, 16. lpp.

Šis kopējais novērojums, protams, nemazina katra atsevišķā raksta pienesumu un vērtību. Turklāt nav šaubu, ka visus krājuma rakstus vieno vairāk vai mazāk eksplīcīti izmantotā modernizācijas paradigma – skatījums uz 19. gadsimtu kā jauna ekonomiskā modeļa, politisko un kultūras ideju un sociālo pārmaiņu tapšanas laiku, kura priekšnoteikumi iestiepjas vēl apgaismības gadsimtā. Rakstu autori piedāvā savus secinājumus par virkni nozīmīgu tēmu: Baltijas bruņniecības korporāciju politiskā “kredo” ģenēzi un tā modernizācijas procesu (visspilgtāk profesora J. fon Ungerna-Šternberga rakstā), rusifikāciju un impērijas centralizācijas politiku (K. Brigemana un M. Laura rakstos), nacionālismu kā modernizācijas procesa neatņemamu daļu (V. Zelčes rakstā), sociālo modernizāciju un emancipāciju kārtu sabiedrības apstākļos (Ē. Jēkabsona rakstā, kā arī M. Mintaura pētījumā) un priekšnoteikumiem izglītoto (vai vismaz lasītpratēju) īpatsvara izrāvienam Baltijā 19. gadsimtā (G. Straubes rakstā).

Krājumu ievadošais Jirgena fon Ungerna-Šternberga raksts paver iespaidīgu panorāmu – konceptuālu atskatu uz Baltijas bruņniecības politiskās pozīcijas un ideoloģisko vadmotīvu pārmaiņām (vai drīzāk pēctecību) kopš viduslaiku beigām. Tajā risināti vismaz divi, varētu teikt “klasiski”, jautājumi. Pirmais – jau kopš 19. gadsimta vidus vācbaltiešus un slavofilus atbalstošo aprindu domapmaiņā skartais jautājums par 1710. gada kapitulācijas vērtējumu, konkrēti to, vai viena kārta bija tiesīga izlemt zemes nākotni un kādas sekas tas atstāj. Otrais – vai bija iespējama efektīva reformu politika, kas nebeigtos ar vispārēju bruņniecības politiskās lomas zaudējumu (kā tas notika līdz ar revolūcijām un jauno nacionālo valstu izveidi). Attiecībā uz pirmo – autors ar plašu vēsturisku piemēru klāstu parādījis kapitulāciju prakses “normalitāti”; par otro jautājumu galvenais secinājums ir, ka samērā ilgi – līdz pat 19. gadsimta beigām, kad priekšplānā izvirzījās nacionālā kustība, centralizācija un rusifikācija, dziļāka un plašāka sociālā emancipācija, – privileģētā muižniecība visumā sekmīgi un efektīvi pielāgojās pārmaiņām un arī tās virzīja (piemēram, risinot brīvīšanas, pagastu pašpārvaldes jautājumu). Interesants aspekts, kas gan tikai fragmentāri iezīmēts, ir bruņniecības organizatorisku reformu mēģinājumi pēc 1905. gada revolūcijas, kad, kā raksta autors, “bruņniecība pati vairs īsti neticēja sava politiskā pārākuma tālākai pastāvēšanai”.⁴ Nu jau ierasts, mūsdienu historiogrāfijai

⁴ Ungerns-Šternbergs, Jirgens fon (2020). Baltijas bruņniecības 19. gadsimtā vēsturiskā skatījumā. No: *Valsts valstī. Latvija – Krievijas impērijas provinces 19. gadsimtā*. Rīga: Latvijas Nacionālā bibliotēka, 41. lpp.

raksturīgs šķiet arī šeit piedāvātais zemnieku un muižniecības attiecību raksturojums, kas priekšplānā drīzāk izceļ Baltijas gadījuma līdzības ar citiem reģioniem un pozitīvos kārtu attiecību piemērus, nevis “vēsturiskos pāridarījumus”.

Nozīmīgs faktors 19. gadsimta norišu izpratnē ir Krievijas valsts modernizācijas centieni, ko cita starpā raksturo centralizācija un rusifikācija. Tieši rusifikācijas jēdziens – tā vēsturiskā, analītiski pētnieciskā izpratne – pēdējos gados ir samērā būtiski pārskatīts gan konkrēti Baltijas vēstures izpētē (vismaz kopš Edvarda Tādēna 1981. gadā sastādītā izdevuma par Krieviju un tās rietumu “nomalēm”⁵), gan arī raugoties uz Krievijas impēriju kopumā. Mēģināts precizēt gan to, kas ir rusifikācija un tās mērķi (akcentējot, piemēram, jēdziena ambivalenci, politikas bieži vien tīri administratīvi centralizējošos mērķus), gan arī to, cik masīva un sekmīga tā bija realitātē. Liels ieguvums noteikti ir Karstena Brigemana, viena no šīs tēmas labākajiem speciālistiem, raksts “Kā padarīt nekrievu reģionu lojālu caram?”. Tas principiāli turpina un apvieno Brigemana iepriekšējo publikāciju secinājumus, bet autora darba publicējums latviešu valodā noteikti sekmēs viņa veikuma apguvi arī Latvijas historiogrāfijā. Kā būtiskas varētu izcelt trīs autora tēzes: rusifikācijas termina pārāk izplūdušās robežas un līdz ar to arī pielietojuma grūtības analītiskos pētījumos;⁶ Baltijas kā tālas, atšķirīgas, citādas, eiropeiskas teritorijas ilgstošu tēlu krievu sabiedrības uztverē;⁷ vietējo latviešu un igauņu nacionālo kustību kā politiska faktora ilgstošu ignorēšanu par “epohālu” uzskatīto ģermanizācijas vai rusifikācijas alternatīvu ēnā 19. gadsimtā.⁸

Līdzās šim izceļams arī Jana Kusbera raksts, kas Baltiju parāda Vācijas impērijas politikas un ģermanizācijas ideju kontekstā – iezīmējot gan valdošo pārliecību par vāciskās kultūras misiju Baltijā,⁹ gan arī politiskās idejas par nepieciešamību mainīt vācbaltiešu lojalitāti par labu Vācijas impērijai, kam, kā uzsver autors, bija tikai daļēji rezultāti.¹⁰ Tieši šo līniju – skatījumu uz Vācijas lomu reģionā no vācbaltiešu skatpunkta un

⁵ Thaden, Edward C. (ed.) (1981). *Russification in the Baltic Provinces and Finland, 1855–1914*. Princeton: Princeton University Press.

⁶ Brigemans, Karstens (2020). Kā padarīt nekrievu reģionu lojālu caram? Impērijas izaicinājumi Krievijas pierobežas Baltijas provincēs. No: *Valsts valstī. Latvija – Krievijas impērijas provinces 19. gadsimtā*. Rīga: Latvijas Nacionālā bibliotēka, 50. lpp.

⁷ Turpat, 56. lpp.

⁸ Turpat, 60. lpp.

⁹ Kusbers, Jans (2020). Krievijas impērijai piederošās Baltijas provinces no Vācijas skatpunkta “garā” 19. gadsimta laikā. No: *Valsts valstī. Latvija – Krievijas impērijas provinces 19. gadsimtā*. Rīga: Latvijas Nacionālā bibliotēka, 67.–69. lpp.

¹⁰ Turpat, 72. lpp.

Vācijas cerības uz vācbaltiešu lomu – rakstā būtu interesanti lasīt vēl detalizētāk izvērstu, šobrīd tā aprobežojusies ar dažu raksturīgu Reihstāga debašu analīzi. Bez tam skatījums uz dažādajiem vācbaltiešu uzskatu virzieniem (par lomu, misiju un reformu politiku) rada pārdomas, ka ļoti nepieciešama būtu mūsdienīga pašu vācbaltiešu dažādo grupu uzskatu atšķirību analīze (varētu teikt – Maksima Duhanova savulaik veiktā darba pēctecība no mūsdienu perspektīvas un bez ideoloģijas caurstrāvājuma).

Daļa pētnieku kā vienu no rusifikācijas izpausmēm definējuši arī administratīvu centralizāciju, kas ietiecas tālu 18. gadsimtā, vismaz līdz Katrīnas II valdīšanas laikam. Tā laika reformu praksi izgaismojis Mati Laurs, kura raksta uzmanības centrā ir t. s. “labās policijas” rīkojumi – visdažādākās dzīves jomas regulējoši nosacījumi, kas vērsti uz labākas sabiedrības veidošanu. “Valsts pirms valsts” 19. gadsimtam veltītā krājuma kontekstā gan šim rakstam ir mazāk centrāla loma, taču autora funkcionālā pieeja – analizēt ne tikai reformu “lielo” ideoloģisko kontekstu, bet arī veidu, kā tās komunicēja un ko liecina pats reformu prezentēšanas veids, – ir ļoti interesanta un auglīga. Vispirms jau, kā norāda Laurs, sīki regulējošie apkārtraksti deklarēja ideālu, kas bieži vien neīstenojās;¹¹ otra lieta, ko savulaik izcēlis arī Juhans Kahks, – pārvaldes iestāžu rīkojumi neatkarīgi no tā, cik un ko zemnieki no tiem saprata, – radīja noteiktu varas tēlu, tostarp arī šķietamu aizsargbarjeru pret muižniecības varas patvaļu,¹² kam noteikti bija arī tālākas atskaņas 19. gadsimtā.

Kā arī ievadā atzīmējis krājuma sastādītājs, nacionālā kustība, iespējams, ir viena no visvairāk pētītajām 19. gadsimta modernizācijas tēmām, un saprotams, ka, runājot par koncepciju “valsts pirms valsts”, tā ir neiztrūkstoša arī šajā valsts simtgadei veltītajā projektā. Galveno lomu šajā krājumā ieņem Vitas Zelčes pētījums “Latviešu nācijas izgudrošana un iztēlošana: jaunlatviešu laiks”, kurā autore tikpat veiksmīgi kā savā monogrāfijā par latviešu avižniecību un arī pārskata rakstā krājumam “Latvija un latvieši” kombinējusi teicamu avotu materiāla pārzināšanu un orientēšanos teorētiskajā materiālā. Teorētiskajā paradigmā, ko autore izmanto (īsi formulējot – nacionālisms kā identitātes konstrukcija),

¹¹ Laurs, Mati (2020). Sabiedrības normēšana ar “labās policijas” rīkojumiem Katrīnas II valdīšanas laika sākumā Vidzemē. No: *Valsts valstī. Latvija – Krievijas impērijas provinces 19. gadsimtā*. Rīga: Latvijas Nacionālā bibliotēka, 86. lpp.

¹² Kahk, Juhan (1997). Naivete or Real Intuition? Peasant Attitudes and Agrarian Policies in the Baltic Region from the Sixteenth to the Nineteenth Century. *Journal of Baltic Studies*, XXVIII (3), pp. 247–255.

Ļoti interesants jautājums būtu tas, kā iepriekšējo desmitgažu pieredzes kavēja vai gluži otrādi – “eļļoja” jauno, nacionālistmā balstīto kopīgās gribas un darbošanās mehānismu. Kāda bija (vai nebija) latviešu valodā runājošo zemnieku kopējā identitāte? Daļēji šis atbildes meklējamas arī 18.–19. gadsimta lasīšanas kultūrā (informācijas telpā), kam piekarakas Paula Daijas raksts par Aleksandru Johanu Stenderu; tāpat nacionālās kustības priekšnosacījumi vienmēr tiek pieskaitīti arī zemnieku formālā izglītība, ko, atkāpjoties līdz 17. gadsimtam, apsvēris profesors Gvido Straube.

Sociālās mobilitātes pieaugums un tā veicinātie jaunu iespēju meklējumi kā viena no svarīgām modernizācijas procesa līnijām iezīmējas Ērika Jēkabsona un Mārta Mintaura rakstos attiecīgi par latviešu virsniekiem Krievijas impērijas armijā un latviešu būvuzņēmējiem strauji augošajā industriālajā Rīgā 19. gadsimta otrajā pusē. Mārta Mintaura rakstā lasāms viens no šajā krājumā kodolīgākajiem un trāpīgākajiem modernizācijas procesa raksturojumiem, fokusējoties uz urbanizācijas procesu, savukārt Ērika Jēkabsona pētījuma svarīgākais devums ir ļoti zīmīgie un maz zināmie biogrāfiskie piemēri, kas ieskicē raksturīgas problēmas un izvēles, ar kurām saskārās tie 900–1000 latvieši, kuri 19. gadsimta beigās un 20. gadsimta sākumā bija izvēlējušies kļūt par Krievijas armijas kadra virsniekiem. Turklāt pētījuma tālāko pielietojamību tikai vairo ļoti precīzais, konkrētais dažādu pakāpju virsnieku statusa priekšrocību raksturojums. Minētie raksti rāda arī nebūt ne vienkāršo izvēli starp dažādajām nacionālajām (kultūras, valodas) identitātēm, izceļ individuālas, pat situatīvas izvēles, atgādinot, ka latviešu nacionālā kustība un sabiedrības modernizācija (t. sk. emancipācija) norisa vienlaikus, taču ne vienmēr pa vienādām trajektorijām.

Jāatzīmē arī daži praktiski novērojumi – vispirms jau mūsdienīgi lakoniskais un lasītājam ērtais dizains visai izdevumu sērijai. Taču kopumā kvalitatīvo redakcionālo darbu nedaudz aizēno laiku pa laikam ieraugāmās jēdzienu kļūdas (vai varbūt mēģinājumi pārskatīt iepriekš lietotos?). Tā bruņniecību īstenota korporatīva pārvaldība kļuvusi par kooperatīvu pārvaldību (65. lpp.), konversijas kustība (kampaņa) pārkristīta par konversācijas kampaņu (65. lpp.), tāpat vēl nesen lietotā jēdziena vietniecība vai vietniecības laika pārvalde vietā piedāvāts jēdziens vietvaldība (88. lpp.). Grūtāk saprotama gan ir Katrīnas II politikas raksturojuma epizode – šķiet, ka ne pārāk veikla tulkojuma rezultātā latviešu lasītājam Jana Kusbera rakstā tiek apgalvots, ka Katrīnai II nebija svešas “postmodernās nacionālisma izpausmes” (varbūt – vēlino jauno laiku?) (64. lpp.).

Rakstu krājums noteikti ir būtisks pienesums 19. gadsimta vēstures historiogrāfijā. Kopumā, kā jau iepriekš atzīmēts, varētu vien vēlēties grodāku kopīgo pamatu, kas apvienotu konferences un rakstu krājuma pētījumus, tos mērķtiecīgi virzītu 19. gadsimta modernizācijas un pieņemtās tēmas – “valsts pirms valsts” labākai izpratnei. Taču ir skaidrs, ka diezgan sadrumstalotā pētījumu ainava nav nejaušība vai konferences rīkotāju neizdarība. Tas liecina par plašākām tendencēm un liek aizdomāties: vai neaizpildītie laukumi mūsdienu Latvijas un arī Baltijas 19. gadsimta vēstures historiogrāfijā daudzās ļoti svarīgās tēmās nav simptomātiski? Vai nākamajās jubileju reizēs visus konceptuālos referātus nebūs jālūdz sagatavot tikai ārvalstu autoriem? Vai attīstības vilkme vienā vai otrā Latvijas vēstures historiogrāfijas tematiskajā vai hronoloģiskajā laukā (pamatā līdz 20. gs.) nav pārāk atkarīga no pāris cilvēku entuziasma?

Toms Ķikuts